

agrarna gustoća i vanjske migracije poljoprivrednog stanovništva sr hrvatske

ivan lajić

republički zavod za
društveno planiranje
sr hrvatske,
zagreb, jugoslavija

U analizama emigracijskog kontingenta što je formiran u suvremenim migracijskim procesima (obuhvaćena dva posljednja međupopisna razdoblja), vrlo su malo zastupljeni poljoprivrednici-migranti. Za razliku od industrijskih radnika, ova kategorija migranata napušta vlastita sredstva za proizvodnju i u pravilu se upušta u prvi značajniji migracijski pravac. Uzroci napuštanja poljoprivrede koji su usmjereni prema inozemnom zapošljavanju slični su onima koje pronalazimo kod pojave deagrarizacije. Međutim, dok je konačni efekt deagrarizacije definitivno odvajanje poljoprivrednika od zemlje, vanjske migracije mogu samo djelomično preuzeti takvu ulogu. Povratnički tok vanjskih migracija usmjeren prema individualnoj poljoprivredi donosi nove kvalitativne pomake i u proizvodnji, kao i potrošnji domaćinstva, što utječe na ublažavanje procesa deagrarizacije i predmigracijskih napetosti.

Od uzroka koji utječu na formiranje predmigracijskih napetosti u individualnoj poljoprivredi posebno smo obradili agrarnu gustoću stanovništva. Linearnom korelacijom između agrarne gustoće i obujma poljoprivrednih migracija dokazali smo da agrarna gustoća značajno utječe na poljoprivredne vanjske migracije. Ovaj je odnos analiziran na razini makroregija, dok je anketom iz godine 1977. izvršeno ispitivanje na razini domaćinstava. I ovom potonjom metodom uspostavljena je čvrsta veza između vanjskih migracija i agrarne gustoće.

Matematičkim smo relacijama uspjeli dovesti u međusobni odnos vanjske migracije i agrarnu gustoću promatranu s proizvodnog, kao i potrošnog aspekta.

primljeno lipnja 1988.

1. teorijski osvrt na suvremene vanjske migracije poljoprivrednog stanovništva

—→ U analizi suvremenih vanjskih migracija porijeklom iz zemlje koju karakterizira dualna podjela vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, neophodno je selektiranje kontingenta vanjskih migranata ovisno o njihovoj posljednjoj predmigracijskoj aktivizaciji. U ovoj podjeli jednu grupu čine radnici koji su prije emigriranja bili zaposleni u društvenom sektoru privrede, a na drugoj se strani nalaze migranti koji su, uoči odlaska u inozemstvo, radili s vlastitim sredstvima za proizvodnju. U potonjoj grupi najbrojniju kategoriju čine migranti-poljoprivrednici, međutim, raspravljajući o ovom problemu ne smije se zaobići vrlo brojna migra-

cijska grupa sastavljena od dijela populacije koja je prije odlaska u inozemstvo u zemlji emigriranja bila radno angažirana u dvojnoj ekonomiji (najčešće kategorija »seljaci-radnici«) Posebnu grupu čine mlađi migranti koji se u predmigracijskom razdoblju nisu mogli aktivirati u društvenom, a niti u potpunosti u privatnom sektoru vlasništva.

Suvremena statistika diferencira emigracijski kontingent ovisno o kriteriju predmigracijske aktivnosti na »aktivno« i »neaktivno« stanovništvo (neaktivno stanovništvo predstavlja izdržavano stanovništvo, a naša ga statistika često naziva »članovi porodice«), »zaposleno« i »nezaposleno u domovini«, »industrijske« i »ostale radnike« te na »poljoprivrednike« i »radnike porijeklom iz društvenog sektora«.

U kategoriju »poljoprivrednici migranti« svrstavamo individualne poljoprivrednike ili članove njihova domaćinstva koji su prije odlaska u inozemstvo radili (ili bili izdržavani) u krugu individualnog poljoprivrednog posjeda.

Osnovne ekonomsko-demografske diferencijacije pripadnika emigracijskog subkontingenta porijeklom iz individualne poljoprivrede i ostalog emigracijskog kontingenta, promatranih s predmigracijskog aspekta, proizlaze iz mogućnosti prethodne aktivizacije i prostorne mobilnosti njihovih pripadnika.

Migrant, kome je u migracijskom pravcu ishodište poljoprivredno domaćinstvo (individualna poljoprivreda), mogao se prije odlaska u inozemstvo aktivirati u krugu vlastitog poljoprivrednog domaćinstva, iako u ovom slučaju svjesno apstrahiramo mogućnost ogranarne prenaseljenosti i latentne nezaposlenosti. Nasuprot njegovoj poziciji, emigrant koji potječe iz drugih tipova domaćinstva, ili je prije odlaska u inozemstvo već bio zaposlen u društvenom sektoru privrede, ili pak u manje zastupljenom individualnom sektoru nepoljoprivrede. Iz sastava ovih domaćinstava potječe i kategorija migranata koji nisu mogli naći zaposlenje u neprimarnim sektorima privrede zemlje emigracije te su bili evidentirani kao nezaposlena lica.

Demografska podvojenost poljoprivrednih i ostalih migranata vidljiva je i u sferi mehaničkog kretanja ovih populacija, gdje vanjske migracije za poljoprivrednike u pravilu predstavljaju prve migracije, a za nepoljoprivrednike vanjskim migracijama najčešće su prethodile unutrašnje migracije prevladavajućeg smjera selo-grad.

Imajući u vidu objektivna materijalna polazišta poslijeratne jugoslavenke, a u sklopu toga i hrvatske privredne strukture, kao i formulirane strategije društveno-ekonomskog razvoja u kojoj se minimalizira uloga proizvođača i njegovog posjeda, koji su u pojedinim poslijeratnim etapama razvoja tretirani kao idejno i teorijski prevladane kategorije (post-feudalne relikvije, privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju) ili ekonomski neopravdane proizvodne čestice (viši troškovi proizvodnje u odnosu prema društvenom posjedu, problem opravdanosti uvođenja mehanizacije na male posjede i dr.), agrarnoj su se politici nametali ograničavajući ciljevi kojima nije mogla regulirati određene procese koji su se primarno manifestirali kroz stihijsko odvajanje individualnog proizvođača od zemlje (deagrarizacija) i svestranim zaostajanjem poljoprivrednog domaćinstva.

Dinamika i intenzitet transfera poljoprivrednog stanovništva u sekundarne i tercijarne sektore privrede jedan je od bitnih pokazatelja tempa društveno-ekonomskog razvoja neke zemlje. Shema transformacije privredne strukture, a adekvatno tome i strukture radne snage na pod-

ručju Jugoslavije i Hrvatske relativno je jedostavna, a odvija se u sferi potražnje inicijalne industrijalizacije za radnicima niže kvalifikacijske strukture koju može ponuditi populacija u čijem sastavu prevladava poljoprivredno stanovništvo naglašenih migracijskih aspiracija. Osim profesionalne pokretljivosti određenih segmenata agrarnog stanovništva, ekonomski razvoju inicira i njihovu prostornu pokretljivost, osnovnog smjera selo—grad, koja u pojedinim etapama može zadržati vrlo snažnu prelaznu formu unutarregionalnih dnevnih migracija karakterističnih za dvojni ekonomiju.

U dugoročnijem društveno-ekonomskom razvoju Hrvatske dvije su osnovne prirodnogeografske imigracijske okosnice, formirane zbog višestruko atraktivnog značenja prostora (u kojima prevladavaju ekonomski faktori), između kojih se prostiru danas demografski destabilizirani (depulacijski) i ekonomski zaostali bazeni. Industrijski imigracijski centri razvijali su se na području dolina panonskih i peripanonskih rijeka te na užem priobalnom području (proces litoralizacije)

U analizi migracijskih procesa poljoprivrednog stanovništva nameću se problemi vremenskog, kvantitativnog i kvalitativnog usklađenja potražnje imigracijskih zona za profilima radne snage porijeklom iz poljoprivrede, kao i njenom spremnošću da napusti matični posjed. Dosadašnji društveno-ekonomski i demografski razvoj Hrvatske globalno se suočio samo s jednim vidom ovog problema, a to je obilna, najčešće prekobrojna »rezervna armija rada«, koja se ovisno o privrednim impulsima uključivala u agrarni transfer ili migracijske tokove.

Iznenadni zastoji ekonomskog razvoja, ili unutarnje prestrukturiranje privrede, čije se posljedice između ostalog manifestiraju i u smanjenju apsorpcijske moći privrede za novim zapošljavanjem (primjer privredne reforme iz 1965. god.), uz određeni vremenski pomak, destabiliziraju migracije. Međutim, unutar vremenskog intervala dvaju konjunktornih ciklusa može se ublažiti agrarni transfer (u ekstremnim slučajevima dolazi do povratnih pravaca kao posljedica otpuštanja radnika niskih profila, najčešće »profila 1« i »profila 2«), što ne treba značiti da je u ukupnom intervalu došlo do prekida migracijskih tokova. Ovu inverziju, u kojoj je obujam unutrašnjih migracija poljoprivrednog stanovništva veći negoli mogućnost njegovog transfera, na unutarnjem se »tržištu rada« reflektira kroz nagli porast evidentiranih lica koja traže zaposlenje (pojačan pritisak na zapošljavanje), a u imigracijskoj regiji kao dodatno opterećenje privredne i društvene infrastrukture. U ovakvom modelu neuravnoteženog transfera, migracije postižu svoju individualnu, a još više društvenu opravdanost tek onda kada se sudionici migracije produktivno zaposle. U slučaju neostvarenja osnovnog cilja migriranja, a to je zapošljavanje u društvenom sektoru privrede, zbog povećanja unutarnjih migracijskih napetosti (eko-demografskih, socio-psiholoških i ostalih) potencijalni migrant sklon je promjeni odredišta, tj. pravca migriranja. Budući da je unutarnje tržište rada zasićeno kvalifikacijskom strukturom agrarnog porijekla alternativa je, ukoliko pokazuje potražnju, svjetsko tržište rada. Evidentno je da pretpostavljamo otvoreni tip populacije, gdje nema sputavanja inozemnih migracijskih pravaca i gdje je stanovništvo dovoljno dobro organizirano, informirano i pripremljeno za ovu etapu emigracijskog procesa.

Karakterističan je slučaj suvremenih jugoslavenskih migracija poljoprivrednog stanovništva, u kojih su vanjske migracije preuzele opterećenje prekinutog pravca unutrašnjih migracija i u funkciji »amortizera« ublažile predmigracijske napetosti.

Uzroke vanjskih migracija poljoprivrednog stanovništva teško odvajamo od faktora koji utječu na deagrarijaciju, tako da i vanjske migracije dijelom trebamo i shvatiti kao specifični oblik deagrarijacije. Pojava bi bila teorijski znatno jednostavnija i jasnija da u zaokruženom migracijskom lancu ne postoji kategorija povratnika-poljoprivrednika, koji su u privremenoj migraciji ostvarili veću akumulaciju kojom su u matičnom domaćinstvu realizirali osjetnije pomake u proizvodnji i životnom standardu.

Time su se ublažile predmigracijske napetosti, čime je odgođeno definitivno napuštanje poljoprivrednog posjeda. U onim sredinama gdje je izostao povratni utjecaj efekata migracija (najčešće investiranje u poljoprivredni posjed), govorimo o pojavi deagrarijacije posredstvom vanjskih migracija (oblik »indirektne« deagrarijacije).

Uzroci vanjskih migracija istovremeno su najrasprostranjeniji povodi unutrašnjih migracija, ali i deagrarijacije. Ključni ekonomski endogeni repulzivni uzroci navedenih pojava u poslijeratnom razdoblju u nas bili su:

- agrarna gustoća (prenaseljenost) stanovništva,
- proizvodno zaostajanje individualnog posjeda u usporedbi s društvenim sektorom,
- relativno sporiji porast potrošačke moći individualnih poljoprivrednika u odnosu prema drugim kategorijama stanovništva.

Egzogeni repulzivni uzroci koji su naročito utjecali na pojavu vanjskih migracija su:

- oscilacije u dinamici i apsorpcijskoj moći zapošljavanja u društvenom sektoru privrede,
- disparitet cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda (»škare cijena«),
- mjere ekonomske politike.

Da bi predmigracijski uzroci uopće evoluirali u migracijski proces neophodno je postojanje iznadprosječne potražnje za radnom snagom određene kvalifikacijske strukture. Radnik-migrant u zemlji prijema mora ostvariti zaradu kojom će povratkom u domovinu osigurati pomak u standardu osobne potrošnje i stanovanja, anulirati troškove migracija (u užem i širem smislu) te neizvjesnost ekonomske reintegracije. Osim potražnje za radnom snagom, drugi neophodni uvjet je da zemlja emigracije ne sputava migracijski tok, tj. da je legalizirala namjeru dijela svoje populacije da privremeno (moguće i stalno) napusti matičnu zemlju.

U tom slučaju uzroci vanjskih migracija različitim ponderima (intenzitetom) uvjetuju formiranje emigracijskog vala.

Analizu uzroka migracija vremenski lociramo u sedmo desetljeće, tj. u razdoblje do popisa stanovništva 1971. god. kada se formira osnovni emigracijski kontingent u kojem vrlo značajno mjesto pripada poljoprivrednim migrantima (tablica 1).

U vremenskom razdoblju od velikog migracijskog vala do posljednjeg popisa stanovništva, koji je uz mnoge teškoće izvršio obuhvat inozemnog kontingenta, može se zaključiti da je osnovni kontingent naših migranata relativno stabilan, jer je popisom stanovništva godine 1981. utvrđen broj od 97 338 povratnika, što znači da se u Hrvatsku vratilo maksimalno 43,3% kontingenta iz 1971. god. Ovaj je udio stvarno znatno manji, jer se metodologijom popisa utvrđivala kategorija po-

Tablica 1.

Vanjski migranti porijeklom iz poljoprivrede SR Hrvatske na privremenom radu u inozemstvu 1971. god.

	Ukupno	Na privremenom radu	Muškarci	Žene
Migranti iz SR Hrvatske	224.722	151.619	142.078	82.644
Od toga poljoprivrednici	84.063	58.711	53.651	25.352
Udio poljoprivrednika u ukupnom broju migranata (u %)	37,4	38,7	37,8	30,7

Izvor: **Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku**, Beograd: SZS, br. 679/1973.

vratnika, bez obzira kada je migrant boravio u inozemstvu. Međutim, relativno značajniji pomaci odvijali su se u povratničkim strujanjima poljoprivrednog migracijskog kontingenta, čiji se udio u cjelokupnom broju naših inozemnih migranata 1981. god. znatno smanjio. Ovaj pokazatelj inzistira na temeljitijoj i svestranijoj znanstvenoj analizi u koju zbog same teme ovaj put ne možemo ulaziti.

2) agrarna gustoća (prenaseljenost) i vanjske migracije poljoprivrednog stanovništva

Namjera da se od endogenih i egzogenih repulzivnih faktora, koji utječu na formiranje suvremenih emigracijskih procesa iz individualne poljoprivrede SR Hrvatske, posebno obradi agrarna gustoća, ili njena ekstremna pojava definirana kao agrarna prenaseljenost ili prenapučenost, ne počiva na predestiniranju ove pojave kao dominantnog uzroka vanjskih migracija iz agrara, već iz činjenice da je u najranijim ekonomskim i demografskim rukopisima bila povezivana s mehaničkim kretanjem drevnih populacija.¹⁾

Osim toga, smatramo da su se ostali repulzivni faktori migracija u posljednje vrijeme mnogo više obrađivali negoli agrarna gustoća. Jednim dijelom takvo ponašanje možemo pripisati tvrdnjama da je agrarna gustoća pojava koja je kao »push« faktor snažnije djelovala na iseljništvo i tradicionalne migracije, a da je zbog njenog sadašnjeg smanjenja i njen intenzitet na emigracijske procese smanjen. Ne smije se zanemariti činjenica da su tradicionalne iseljeničke kontingente XIX. i ranog XX. stoljeća sačinjavali migranti poljoprivrednog porijekla, dok u suvremenim migracijama prevladavaju industrijski radnici.

Agrarna se prenaseljenost može definirati s više aspekata (statički, dinamički, pozitivno, negativno), međutim, najčešće se objašnjava s pozicije proizvodnje i potrošnje. U kombinaciji s navedenim polazištima može se pokušati definirati i s migracijskog aspekta (kao nedovoljna pokretljivost radne snage u odnosu prema postojećim resursima).

Najzornija definicija agrarne prenaseljenosti s aspekta proizvodnje definira ovu pojavu strukturnog reda u ekonomiji kao »onaj porast stanovništva koji više sam po sebi ne djeluje na uvećanje blagostanja, nego protivno«. ²⁾ Pošto agrarnu prenaseljenost predočujemo kao relativni pojam³⁾ u kojem se uspostavlja dinamični odnos između demografske

1) Poblize o tome R. Bičanić: Pregled teorija o agrarnoj prenapučenosti, **Sociologija sela**, br. 23/24, Zagreb, 1969.

2) Wicksellova definicija prenaseljenosti, preuzeta iz Bičanić, R.: **Agrarna prenapučenost**, Zagreb: Gospodarska sloga, 1939, str. 10.

3) Neki su teoretičari agrarnu prenaseljenost probali definirati apsolutnim brojevima (npr. Mombert).

i proizvodne komponente, navedena definicija pretpostavlja dinamičniji porast stanovništva negoli proizvodni efekat njegovog radnog uključivanja u proces poljoprivredne proizvodnje. Ta se pojava matematički definira kao:

$$A_g = \frac{P}{P_0} \quad (1)$$

gdje A_g predstavlja višak agrarnog stanovništva (stopa agrarne prenaseljenosti), P faktički broj agrarnih stanovnika na određenom području, a P_0 optimalni broj agrarnog stanovništva. Razlika između P i P_0 predstavlja brojčani višak agrarnog stanovništva. Broj agrarnog stanovništva (P) u kritičnom trenutku evidentiranja rezultanta je dvaju procesa: prirodnog priraštaja i mehaničkog kretanja. Prirodni priraštaj djeluje, u pravilu, dugoročnije i bez iznenadnih oscilacija. Mehaničko kretanje, statistički izraženo kroz migracijski saldo, znade u vrlo kratkom vremenu bitno utjecati na pravac ukupnog kretanja i anulirati efekte prirodnog kretanja. Iz prethodnog matematičkog izraza (1) vidljivo je da je stopa agrarne prenaseljenosti, uz pretpostavku nepromjenjenog P_0 , veća što je veći zatečeni broj stanovnika (P). Ukoliko postoji mogućnost iseljavanja (emigracija), uz očekivani konstantni prirodni priraštaj, ali sporiji rast društvenog proizvoda, ili bilo kojeg drugog meritornog pokazatelja proizvodnje, rast će i agrarna prenaseljenost U ovaj hipotetički model uključili smo optimalni broj agrarnog stanovništva (P_0), koji se definira kao onaj broj koji je potreban da se uz standardnu proizvodnost rada postigne ostvarena proizvodnja na određenom poljoprivrednom području. Optimalni broj stanovnika hipotetička je i teško održiva demografska kategorija; pod stalnim je utjecajem tehničkog napretka, ili kako kaže Sauvy da »tehnički napredak podiže optimum«. ⁴⁾ On zavisi o strukturi ekonomski aktivnog stanovništva (što je koeficijent izdržavanog stanovništva veći, to je optimum niži), prinosu i intenzitetu kultura, obradivim površinama, a najkompleksnije od proizvodnosti rada.

Proizvodnost rada može djelovati i kao faktor potiska poljoprivrednog stanovništva i to u onom trenutku kada uključivanje novog stanovništva u radni proces ne pridonosi novim proizvodnim efektima (uska grla proizvodnje). Time prenaseljenost raste, i ukoliko ne postoji mogućnost unutarregionalnog transfera u neprimarne sektore i zadržavanja prijelazne »part-time« forme, pojačavaju se emigracijske predispozicije, primarno mlađeg dijela radnoaktivnog kontingenta. Migracijama se ukupna prenaseljenost smanjuje, ali istovremeno dolazi do ekonomske i biološke erozije radnoaktivnog kontingenta; povećava se koeficijent izdržavanog stanovništva, proizvodnost rada i ukupni prinosi se smanjuju, a u kratkom vremenskom razdoblju povećava se socijalni ugar.

Dvojnost emigracijskih efekata (pozitivno-negativnih) na demografsku strukturu poljoprivrednog stanovništva znatno bi se umanjila ukoliko bi emigracijski procesi zahvatili onaj dio stanovništva kojeg označujemo agrarnim viškom. Međutim, iskustvo agrarnih regija koje su nekad imale znatni višak agrarnog stanovništva ukazuje da se emigracijski procesi ne zaustavljaju kada vrijednost A_g dostiže 1, što bi značilo da je broj stanovnika nekog područja postigao optimum, već da dolazi do suprotnih efekata koji su prethodili migracijama. Predmigracijske

4) Sauvy, A.: *Théorie Générale de la population*, Economie et population, Paris: 1952, str. 186.

napetosti, zatim intenzivne emigracije dovode do prevelikog pražnjenja emigracijskih poljoprivrednih regija. Jedna od indikacija ove tvrdnje je i slučaj da su regije koje su godine 1971. imale vrlo visoke stope vanjskih migranata iz poljoprivrede, godine 1981. svrstane u kategoriju područja s relativno najvećim udjelom neobrađenog zemljišta.

Da agrarna naseljenost bitno utječe na formiranje emigracijskih napetosti i na povećanje stopa vanjskih migracija iz poljoprivrede uvjerali smo se, ispitujući metodom linearne korelacije agrarnu gustoću četiriju hrvatskih makroregija (Slavonija, Srednja Hrvatska, Primorsko-lička regija i Dalmacija) i udjela njihovih migranata poljoprivrednika (stopa vanjskih migracija poljoprivrednika). Ispitivanje međusobne veze ovih pojava lociramo u vrijeme popisa stanovništva 1971. godine. Mada se metodološki pristup računanju agrarne naseljenosti može osporavati, jer smo pretpostavili da veća agrarna gustoća sugerira veću agrarnu prenapučenost, dakle, zanemaren je kvalitativni pokazatelj obradivosti površina, drugi prihvatljiviji kriterij nismo mogli primjeniti.

Godine 1971. najveća agrarna gustoća evidentirana je u Dalmaciji i iznosila je 60 stanovnika na 1 km² obradive površine. Srednja Hrvatska tada je imala gustoću od 54,8, Slavonija 44,5, a Primorsko-lička regija 19,4 stanovnika po 1 km² obradive površine.

Stopa vanjskih migracija poljoprivrednog stanovništva bila je također najviša u Dalmaciji (2,4%), dok je u Slavoniji i Srednjoj Hrvatskoj bila identična i iznosila 1,9%. Najniža je bila u Primorsko-ličkoj regiji gdje je bilo registrirano 1,1% stanovnika migranata koji su se prije odlaska u inozemstvo bavili individualnom poljoprivredom.

Iz navedenih podataka izračunali smo pravac regresije $\hat{Y}_c = 0,5946 + 0,02765x$, iz kojeg je vidljivo da se za svaki poen porasta agrarne gustoće u prosjeku povećava stopa vanjskih migracija iz poljoprivrednog sektora za 0,02765 postotna poena. Uz to, koeficijent determinacije (r^2), pokazatelj između protumačenog dijela varijance i ukupne varijance vrlo je visok i iznosi 95,778, što znači da je oko 95,8% sume ukupnih kvadrata odstupanja protumačeno vezom između agrarne gustoće i stope vanjskih migracija poljoprivrednog stanovništva.

Tvrđnju o izravnoj korelaciji agrarne gustoće i intenziteta migracija iz agrarnog sektora možemo testirati i na razini poljoprivrednog domaćinstva. U tu svrhu korištena je anketa Centra za istraživanje migracija iz Zagreba u kojoj je godine 1977. ispitano 370 migracijskih, 198 povratničkih i 245 kontrolnih poljoprivrednih domaćinstava. Ovom je anketom utvrđeno da je na jednog aktivnog člana domaćinstva, koje će imati migranta, prosječno otpadalo u predmigracijskom razdoblju, 0,90 ha obradivog zemljišta. Istovremeno (anketa se koncentrira na 1969. god.), na aktivnog je člana neemigrantskog poljoprivrednog domaćinstva prosječno otpadalo 1,59 ha obradive površine, što znači da je ova kategorija ispitanika živjela na domaćinstvu čija je agrarna gustoća bila za 76% manja negoli što je slučaj s migrantskom poljoprivrednom populacijom.

Uzročno-posljedičnu vezu između agrarne gustoće (prenaseljenosti) i vanjskih migracija možemo staviti u inverzni odnos. Ovu, na prvi pogled paradoksalnu situaciju iz koje proizlazi da migracije utječu na povećanje agrarne gustoće, dobivamo ukoliko pretpostavimo situaciju da su veći efekti ulaganja migrantskog kapitala u matično domaćinstvo, nego što znači njegov odlazak u inozemstvo i prividno smanjenje agrarne prenaseljenosti.

Vežu između kapitala i ekonomski aktivnog stanovništva ostvarujemo kroz definiciju intenziteta kapitala (n), koji predstavlja investirani kapital (K) na jednog ekonomski aktivnog poljoprivrednika (p_e).

$$n = \frac{K}{p_e} \quad (2)$$

U slučaju transfera zarade iz inozemstva i njenom aktivizacijom u poljoprivrednom domaćinstvu, uz smanjenje poljoprivrednog aktivnog stanovništva koje je emigriralo, povećava se intenzitet kapitala čijim porastom istovremeno raste i pritisak agrarnog stanovništva što je vidljivo iz ove formule:

$$A_e = P_e - P_o = P_e - \frac{q \cdot k \cdot P_g}{m \times n} \quad (3)$$

gdje A_e predstavlja višak ekonomski aktivnog stanovništva, P_o optimalni broj agrarnog stanovništva, P_e zatečeno (stvarno) ekonomski aktivno stanovništvo, q homogenu (uvjetnu) poljoprivrednu površinu, k faktor konverzije, m produktivitet kapitala (odnos kapitala i njegovog produkta), n intenzitet kapitala, a P_g gustoću poljoprivrednog stanovništva promatrane jedinice.

Mehaničkim odlivom poljoprivrednog stanovništva mijenjaju se (smanjuju) veličine P_e i P_g , a povećava n . Povratni financijski efekt vanjskih migranata (priliv inozemnih zarada) mijenja intenzitet i kvalitet kapitala, a dugoročnije i homogenu poljoprivrednu površinu. Ukoliko je prevladavajući efekt faktora koji određuju osobine kapitala u odnosu prema demografsko-ekonomskim faktorima koji se reflektiraju kroz smanjenje ukupnog ekonomski aktivnog stanovništva i agrarne gustoće, migracije izazivaju novi odnos agrarne prenapučenosti, ovaj put promatrane sa proizvodnog, a ne prostornog aspekta.

Agrarna prenaseljenost, s aspekta potrošnje, definira se kao onaj broj agrarnog stanovništva koje egzistira na određenoj zemljišnoj površini na određenoj razini standarda osobne potrošnje. Broj agrarnog stanovništva koji prelazi ove uvjete prenapučuje prostor i predstavlja njegov agrarni višak. Tako promatranu pojavu agrarne prenaseljenosti i uzročnosti migracija poljoprivrednog stanovništva dovodimo u vezu posredstvom apsolutnog broja agrarnog stanovništva, njegovim sveukupnim raspoloživim fondom osobne potrošnje te za migracijske napetosti vrlo složenu pa zbog toga i teško definiranu kategoriju nazvanu standardom osobne potrošnje. Već smo iz formule 1 vidjeli da se emigracijska napetost smanjuje kada se broj agrarnog stanovništva približava optimalnom broju stanovnika promatranog područja. Kao i kod agrarne prenaseljenosti promatrane s proizvodnog aspekta, tako i u ovom slučaju ozbiljni metodološki problem predstavlja definiranje optimalnog broja stanovnika. Označujemo ga kao omjer sveukupne potrošnje poljoprivrednog stanovništva (F) i standarda potrošnje pojedinog stanovnika (f_o), iz čega proizlazi da je pritisak agrarnog stanovništva proporcionalan njegovom broju i standardu osobne potrošnje, a obrnuto proporcionalan ukupnom fondu osobne potrošnje.

U ranijem razdoblju kao i za vrijeme velikog migracijskog vala, parametri koji uvjetuju predmigracijske agrarne napetosti djelovali su različitim predznacima. Broj poljoprivrednog stanovništva i domaćinstava bio je u kontinuiranom padu, ali u razdoblju od godine 1961–1971. znatno manje negoli u prethodnom, pa i budućem međupopisnom razdoblju. Poremećaj tempa deagrarizacije u međupopisnom razdoblju od godine

1961–1971. prvenstveno je posljedica općeg pada zaposlenosti u društvenom sektoru privrede od godine 1964. do 1971. kada »transfera stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti praktički nije bilo«. ⁵⁾

Dohodak i sveukupna potrošnja poljoprivrednog stanovništva velikim su dijelom bili aleatorne kategorije, kao što je bio i tretman cijena poljoprivrednih proizvoda, tako da ovaj faktor šezdesetih godina možemo smatrati više kao činitelj povećanja, a ne ublaženja predmigracijskih napetosti (ova konstatacija isključuje prijelaz 1965. na 1966. kada su u sveopćem zamrzavanju cijena iz ove odluke izuzeti poljoprivredni proizvodi čije su cijene porasle 43% umjesto predviđenih 33%). ⁶⁾

Trogodišnji prosjeci dohodaka po jednom članu poljoprivrednog domaćinstva u razdoblju od godine 1965–1979. ukazuju da je od 1965–1967. godine i od 1968–1970. dohodak individualnog poljoprivrednog domaćinstva stagnirao na razini od oko 3 300 din po jednom članu ovog domaćinstva. ⁷⁾ Razlike između dohodaka prvog trogodišta i dohodaka u idućem razdoblju (1968–1970. god.) zanemarive su, jer je prosječno povećanje iznosilo tek 0,1%. Nešto viši dohoci ostvaruju se oko sedamdesetih godina, iako će i u tom razdoblju biti njihovo očigledno zaostajanje u odnosu prema dohocima nepoljoprivrednih domaćinstava.

Treći parametar koji određuje agrarnu prenaseljenost s aspekta potrošnje je standard osobne potrošnje. Standard osobne potrošnje vrlo je nestabilna kategorija; naročito ovisi o dostignutoj razini društveno-ekonomskog razvoja istraživane populacije, tako da ga različite znanstvene discipline, ovisno o karakteru istraživanja definiraju različito, naglašavajući regionalne (prostorno-geografski aspekt), povijesno-tradicionalne (vremenski aspekt), nutricionističke (fiziološki aspekt), socio-psihološke i druge značajke. Standard osobne potrošnje, osim faktičkog stanja, sadržava i dinamički momenat (aspiracija potrošnje) koji je vrlo značajan u procesu deagrarizacije i emigracija poljoprivrednog stanovništva. Struktura standarda osobne potrošnje mijenja se od populacije do populacije, a ponegdje se zadržava na razini elementarnog egzistencijalnog standarda (»granica gladi«). U poluindustrijskim zemljama u kojima koegzistira dvojno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i gdje je još prisutan snažni sektor individualne poljoprivrede, individualnom poljoprivredniku je željeni standard potrošnje onaj standard kojega posjeduju članovi domaćinstava nepoljoprivrednog sektora. U promatranju agrarne prenaseljenosti s potrošnog aspekta prisiljeni smo reducirati standard osobne potrošnje na stvarnu potrošnju, iako smo svjesni da se ključne pojave u razvoju migracijske svijesti odvijaju u području između dostignutog i željenog standarda osobne potrošnje, koji se načešće poklapa s ostvarenim standardom nepoljoprivrednog domaćinstva. Naime, nepoljoprivredno domaćinstvo ima gotovo u svim zemljama, a u nas naročito, veći standard potrošnje negoli što ga posjeduju poljoprivredna domaćinstva. Stoga u tom raskoraku treba definirati glavne uzroke i »prag odlazaka« poljoprivrednika. Iz formule pritiska agrarnog stanovništva vidljivo je da je pritisak veći

5) Z. Baletić: Poljoprivredni razvoj i stabilan rast privrede, *Ekonomist*, br. 4, 1968, str. 755.

6) I. Drukker: *Sistem cijena i tržišnih odnosa*, (»Poduzeće u reformi«), Zagreb: Informator, str. 111.

7) Izračunato na bazi indeksa cijena poljoprivrednih proizvoda 1966–100,0. Podaci za seriju iz »Statističkih godišnjaka SRH«, Zagreb: RZS, 1975–1980. god.

što je veći standard osobne potrošnje i broj aktivnog stanovništva. Proporcionalnost i utjecaj broja aktivnog stanovništva na unutarnje napetosti shvatljiviji je, dok utjecaj standarda osobne potrošnje postaje jasniji ukoliko pretpostavimo njegovo dinamičko značenje.

Koeficijenti dohodaka članova poljoprivrednih i nepoljoprivrednih domaćinstva za SRH u razdoblju od godine 1965–1980. oscilirali su između vrijednosti 0,54 i 0,92, da bi prosječni koeficijent iznosio 0,74. Koeficijenti su postizali više vrijednosti u ranijim godinama vremenske serije, što znači da je standard osobne potrošnje poljoprivrednog domaćinstva tada bio bliže standardu nepoljoprivrednih domaćinstava. Ranije razdoblje karakterizira par ključnih momenata od kojih smo istakli pad transfera aktivnog stanovništva iz poljoprivrednog sektora, kratkotrajni postreformski povoljni položaj poljoprivrednih proizvoda te značajna stopa vanjskih migracija iz poljoprivrede. Vanjske migracije iz poljoprivrede realni su odraz teorije o unutarnjoj napetosti po kojoj se napetost pojačava kada raste standard osobne potrošnje i broj aktivnog stanovništva (rezultat prirasta ili stagnacije aktivnog kontingenta zbog prestanka transfera stanovništva iz poljoprivrednog sektora).

Agrarian Density and External Migrations of the Peasant Population in Croatia

Summary

In the analyses of emigrational groups, formed in the present-day migrational processes (during the two latest periods between the censuses), peasant-migrants have been represented to small degree. Contrary to the industrial workers, this category of migrant leave their own means of production and ventures to take the first important migrational course. The causes for abandoning agriculture and migrating towards employment in foreign countries are similar to those which occur in the process of deagrarization.

However, while the final effect of deagrarization means definite parting of a peasant from land, this only partially happens in the case of foreign countries.

Returning migrants from abroad are inclined to take up towards individual farming, bringing new qualitative shifts in production and household expenditure, which has a compensating influence on the process of deagrarization and pre-migrational tensions.

Among the causes of pre-migrational tensions in individual farming a special attention has been paid to the agrarian density of population. Linear corelation between agrarian density and the volume of agricultural migrations proves that agrarian density considerably influences the agricultural external migrations. This relation was analysed at the level of macro-regions, and in a survey from 1977 at the level of households. The latter method creates a firm connection between external migrations and agrarian density. By mathematical relations we have been able to bring together external migrations and agrarian density, analysed from the aspect of production and consumption. ●

Аграрная плотность и внешние миграции сельскохозяйственного населения СР Хорватии

Резюме

В анализе эмиграционного контингента, который формировался в ходе современных миграционных процессов (в двух последних периодах охватывающих переписью), чаще всего присущи сельскохозяйственные работники — мигранты. В отличие от остальных рабочих занятых в различных отраслях промышленности, эта категория мигрантов, оставляет свои средства производства и, как правило, включается в первый более значительный миграционный поток. Причины оттока населения из сельского хозяйства за границу, во многом равняются с причинами отмеченными в ходе процесса деаграризации. Между тем, тогда как в результате деаграризации, наблюдается конечный отрыв сельскохозяйственных работников от земли, при внешних миграциях это происходит только отчасти. Возвратный поток внешних миграций, усредоточенный на единоличное сельское хозяйство, вызывает новые качественные сдвиги как в производстве так и в системе потребления домашнего хозяйства, что в свою очередь, в определенной степени ослабляет сам процесс деаграризации и напряженность перед миграциями.

Одной из основных причин, влияющих на образование напряженности перед миграционными процессами в единоличном сельском хозяйстве, является аграрная плотность населения. Линейная корреляция аграрной плотности и объема сельскохозяйственной миграций, показала, что аграрная плотность оказывает значительное воздействие на сельскохозяйственные внешние миграции. Это отношение рассмотрено на уровне макрорегиона, тогда как опросом из 1977. года исследование проведено на уровне домашнего хозяйства. Использованием этого метода скреплена связь между внешними миграциями и аграрной плотностью. При помощи математики, обнаружена корреляционная зависимость между внешними миграциями и аграрной плотностью, в производственном, а также в потребительском аспекте. ●